

QARAQALPAQ XALIQ DASTANI "ALPAMIS" TIN VARIANTLARI HAQQIDA

Sarıgül BAHADIROVA

Byıl O'zbekstan hu'kimeti o'zbek xalıq da'stani "Alpamishtin' 1000 jillig'in 1999-jılı belgilewge qarar shıg'ardı. Qararda "Alpomish" da'stanının' qaraqalpaq xalıqına da tiyisli ekenligin esapqa alıp, qaraqalpaqsha variantlarının' ishinde en' jaqsısın baspadan shıg'asırıw, "Alpamis" da'stani haqqında ilmiy izertlew jumısların ken' tu'rde alıp barıw, xalıqımız arasında ken' tu'rde propagandalaw isi ko'rsetilgen.

"Alpamis" tu'rkiy tilles xalıqlardıń ko'pshiliginde derlik bar, en' ken' taralg'an da'stanlardın' biri. Onın' ha'mme xalıqlarda da bar, variantlarının' o'zi ju'zden aslam, taralıwı jag'ınan onın' menen hesh bir d'astan jarısa almaydı. Da'stannın' taralıwı Altaydan baslap Oraylıq Aziya, Volga boyları, Qazaqstan, Awg'an, Iran, Tu'rkiya, Qıtayg'a shekem baradı. Ol tu'rki tilinde g'ana emes, parsı tilinde de o'z variantlarına iye. "Alpamis" da'stani xalıq arasında ku'ta' su'yip tin'lanatug'in, jırawlar ta'repinen ken' tu'rde atqarılatusın da'stanlardan esaplang'an.

Qaraqalpaq xalıq "Alpamis" da'stanının' o'z milliy versiyasına iye. Qaraqalpaq jırawlarının' repertuarında turaqlı tu'rde saqlan'g'an, jırawlardın' o'zinin' sheberlik talantın sınıp ko'retug'in da'stanlarının' biri bol'g'an, yag'nıy "Alpamis"tı atqarmag'an jıraw bolmag'an. Bizge belgili bul da'standı barlıq jırawlar derlik jırlawına qaramastan 8 variantı g'ana jazıp aling'an. Jiyemurat jıraw, O'ziz jıraw, Karam jıraw, Arzımbet jıraw. Sonın' ishinde O'ziz jıraw variantı to'rt

ret (1937, 1941, 1981, 1996), Qıyas jıraw variantı bir ret (1957), Esemurat jıraw variantı bir ret (1960) basılıp shıqtı. "Alpamis" da'stanının' en' eski nusqası 1896-jılı A.Divaev ta'repinen jazıp aling'an qaraqalpaq jırawı Jiyemurat Bekmuxammed ulı variantı. Bul varianttı A.Divaev rus tilindegi awdarması menen 1901-jılı "Qırğız poeması" degen at penen bastırıp shıg'aradı.¹ 1922-jılı Tashkentte "Batırlar" degen kitapqa kirgizilip basıladı. Usı variantın S.Seyfullin 1931-jılı Qızıl-Orda qalasında 1899-jılı Kazan qalasında basılıp shıqqan "Qıssa-i Alfamış" (Ju'sıpbek Sheyxuslam bastır'g'an) variantı menen biriktirip, "Qazaqtın eski a'debiet nusqaları" degen at penen bastırıp shıg'aradı. Bul variant 1939-jılı S.Muqanovtın' redaktorlıg'ında "Batırlar" degen kitapta qaytadan shıg'arıladı. Bunnan basqa bir neshe xrestomatiyalarda, i.taplarda usı nusqası basıladı. Bizge belgili A.Divaev "Alpamis"tı qaraqalpaq jırawı Jiyemurat Bekmuxammed ulınan jazıp aling'an variantın ja'riylay otırıp, onı negedur "qazaq eposı" dep ataydı. Ol 1901-jılı basıl'g'an basılmasında da biraz so'zlerin qazaqshag'a jaqınlastırıp qayta isleydi. "Alpamis batır" shın qazaq xalıqının' o'len'-jırı bolsa da, bularg'a qon'osı otır'g'an qaraqalpaq aqını ta'repinen jazıl'g'anlıqtan ishinde, arab, parsı so'zleri ko'p ushırar edi. Bunı awdarg'an waqıtta qolımızdan kelgenshe so'zdin' ma'nisine joqın keliwine turıstıq", -deydi A.Divaev. Ol da'standı A'miwdaya bo'liminin' belgili qaraqalpaq baqsısı Jiyemurattan

jazıp alındı dep edi. Jiyemurat jiraw qaraqalpaq jirawlarının' ishinde en' ataqlı jirawların' biri bolg'an. Sonlıqtan ol qaraqalpaq xalqının' arasında en' su'pip tın'lanatug'ın da'stanların' ba'rin jirlag'an. Bul da'stannın' Jiyemurat jirawdan wazıp alıng'an variantı bu'gingi ku'nge shekem jazıp alıng'an segiz variantı menen syujetlik qurılısı, ko'rkemlilik o'zgesheligi, obrazları jag'ınan joqın turadı. Bul Jiyemurat jiraw jirlag'an variantının' qaraqalpaqsha vermiyalari'nın' tiykarg'ılarının'o biri ekenligin ko'rsetedi. A.Divaevtin' pikirine keletug'ın bolsaq ol jasag'an da'wirde "Alpamis"tin' basqa variantları (Qissa-i-Alfamış"tan basqa) belgisiz edi, ol sol da'wir shınlıg'ınan shug'ıp o'z pikirin aytıp ketti. A.Divaevtin' bul pikirlerinin' tiykarsız ekenligin belgili qaraqalpaq folkloristi İ.Sag'ıytov waqtında durıs kritikladı.

Jiyemurat jirawdan A.Divaev o'zi jazıp alg'an ba, ol tekst qayaqta degen soraw tuwadı.

Tekst arabsha, qol jazbası O'z İAKK bo'liminin qol jazba fondında saqlawlı. A.Divaev sol qol jazbanın' qısqa mazmunın arab imlasında beredi, son'ınan onın' russha awdarmasın beredi. Abubakir Divaev 1856-jılı Orınbor qalasında tuwılg'an, 1876-jılı Orınbordag'ı Nepyuev kadet korpusının' Aziya bo'limin pitkerip, Tu'rktan bo'limine jollama aladı. Sonnan baslap o'mirinin' aqırına shekem A?Divaev Oraylıq Aziyadag'ı tu'rki tilles xalıqlardıń xalıq miyrasın jıynawg'a, bastırıp shug'arıwg'a belsene qatnasadı. "Alpamis" haqqında tyurkologiyeye iliminde birinshi ret pikir aytoan A?Divaev boldı. Ol 1896-jılı "Zapiski Vostoshnogo otdeleniya Russkogo arxelogisheskogo obshestva" jurnalının' betinde (t.1) bul da'stan haqqında qısqaqsha mag'lıwnat beredi. Jiyemurat jirawdın' qol jazbası

"Alpamis batır hikayası" degen at penen Sırda'rya oblastının' A'miwda'rya bo'liminin' baslıg'ı M.D.Razgonov ta'repinen og'an jiberiledi. M.D.Razgonov bul dastandı qalay jazdırtıp aldı, jirawdın' o'z awzınan ba, yaki jirawdın' qol jazbasıma ol bizge belgisiz. Biraq, berilgen mag'luwmatta qol jazba arab ha'ribi menen jazıl'g'an, ja'ne qaysı jirawdın' variantı ekenligi haqqında tolıq mag'lıwnat berilgen. Bunda Jiyemurat jiraw To'rtku'l bolıshıg'ında jasawshı qaraqalpaq baxshisi dep beriledi. Bizge baqqa variantlar menen biriktirilmegen M.D.Razgonovtin' qol jazbası a'hmiyetli. Bu'gingi ku'nge shekem sol qol jazbanın' ta'g'diyri belgisiz. A.Divaev usı qol jazbanı 1897-jılı baspag'a tayarlap, ol 1901-jılı "Sbornik materialov dlya statis tiki Sırdarinskoy oblasti" toplamında shug'aradı. Biraq bul baspasında ol biraz o'zgerisler menen shug'arıp atırg'anlıg'ın aytadı. Bul qol jazba qaraqalpaq jirawlarınan jazıp alıng'an "Alpamis" da'stannın' en' birinshi qol jazbası, sonın' menen birge tu'rki tilles xalıqlardıń o'shinde xab ju'zine tu'sken ha'm ilimge birinshi ret belgili bolg'anı usı Jiyemurat jiraw qol jazbası. Ha'zirgi ku'nde biz usı nusqa nı tawıp, oqıwshılar jurtslıhıg'ına tanıstırırıwımız, xalqımızdın' miyrasına qosıwımız aldımızda tur'gan a'diwli wazıypalardıń biri dep oylayman. So'ytıp oqıwshı jurtslıhıg'ı Jiyemurat jiraw ha'm J.Sheyhuslam nusqasın birinin'-biri jalg'ası retinde tamıp keldi. Al, bunnan son' qazaq folkloristleri Mayket Sandıbaev, Sultanbek Aqxojaev, J. Jaqıpov, E.Bektursinov ha'm t.b. ta'repinen 8 variantı jazıp alınadı. Qazaq folklorist'lerinin' pikiri boyınsha "Alpamis" tin' en' tolıg'ı M.SAndıbaev, S.Aqxojaev variantı. Endi "Alpamis" da'stanın qazaqshag'a jaqınlastırıp A.Divaevtin' gayta islep

shıg'arg'an variantı da'stannın' qazaq xalqı arasında ken' tu'rde taralıwına alıp keldi. Bul so'zimizdin' di'lili retinde A.Qon'oratbaev, ta'repinen 1946-jılı Tashkent wa'layatının' Qawınshu degen jerinde turawshı belgisiz bir adamnın' qol jazbasınan jazıp alg'an nusqası tiykarınan usı Jiyemurat jiraw variantının' bir nusqası dep esaplasa boladı.

Qazaqstan ilimler Akademiyasının' Oraylıq-kitapxana fondı, inv.

351. Syujetinde geroylardın' alınwına hesh qanday o'zgeris joq. Bunnan biz Jiyemurat jiraw variantının' tuwısqan qazaq xalqının' ma'deniy mu'lkine aynala otırıp, ol eki xalıqtın' ma'deniya-tın bir biri menen jaqınlasıwına, bir-birin bayıtıwına u'lken u'les qosqanlıg'ın ko'remiz.

Endi Jiyemurat jiraw jirlag'an "Alpamıs"tıń' qaraqalpaqsha variantın' qaraqalpaq ilimpazları N.Da'wqaraev, Q.Ayımbetovlar tu'rkiy tilles q xalıqları variantların' ishinde en' eskisi, taza saqlang'an tu'ri retinde joqarı baha beredi.

Jiyemurat jiraw variantında waqıya Alpamıs penen Gulparshını'n' tuwılıwı, Gulparshını'n' ata-anasının' Tays-haxannın' eline keliwi, Alpamıstın' to'p qıyınshılıqtı jen'ip Gulparshındı alıp keliwi menen waqıya tamamlanadı. Q.Ayımbetov da'standag'ı Alpamıstın' ekinshi ret Tayshaxannın' eline keliwi ha'm bunnan son'g'ı syujetti jirawlar o'zleri toqıg'an, al Alpamıstın' tiykarıg'y syujeti Ziyemurat jiraw jirlag'an variantı deydi. Bul pikir menen tolıq kelisimge keliw qıyın. Sebebi qaraqalpaqsha segiz variantında da, o'zbekshe, qazaqsha versiyalapında da, sonday-aq altay, tatar, qıpshaq variantlarında da Alpamıstın' Tayshaxannın' eline ekinshi ret keliwi bar.

Sovet hu'kmeti jilları ishinde onın' baspadan shıqqan u'sh variantında da biraz o'zgerisler boldı. Jiyemurat jiraw variantı ele qaraqalpaqsha shıqqan jop. Al, Sovet hu'kmeti jilları ishinde baspadan shıqqan o'giz jiraw, Qıyas jiraw, Esemurat jiraw variantları o'z orginalnan o'zgeritilip, biraz redaktorlenip shıqtı.

Da'standı qaraqalpaqsha variantların' ishinde syujeti jag'ınan en' tolıg'ı, tu'rkiy tilles xalıqlarda bar variantların' ishinde de en' kelisimli Esemurat jiraw variantı. Mısalı: o'zbekshe Fazıl Yuldash variantı 14000, qazaqsha Mayket Sultangul variantı 4000 qatarg'a jaqın, qaraqalpaqsha Qıyas jiraw variantı 16600 qatar, Esemurat jiraw variantı 19000 qatar'g'a jaqın qosıqtan ibarat.

O'giz jiraw variantının' 1937 jılı Moskvada shıqqan nusqası latin imlasında basıldı. Avtordın' o'zi 1941-jılı shıqqan nusqası 1937-jıl'g'a nusqasın tolıqtı-rıp shıg'ardım deydi.

Bunnan son'g'ı basılımlarında 1941-jıl'g'ı nusqası tiykarında alınd De-gen menen 1937-jıl'g'ı ha'm 1941-jıl'g'a ha'm 1981-1996 jıl'g'a nusqaların salıstırg'anda biraz o'zgerisler son'g' nusqalarına kirgizilgen ko'riwge boladı.

Qıyas jiraw variantın A.Karimov ta'repinen jazıp alınıp 1957-jıbaspadan shıg'arıldı. Bul variantında orginal menen salıstırg'anda "redaktorlaw", qasqarıw sıyaqlı o'zgerislerge ishıradı. Bul variantın bir a'hmiyetli jeri onın' tolıq teksti naması menen Tashkentte jazıp alıng'an. Al qalg'an variantların' teksti naması menen tolıq sazıp alınadı.

Ko'lemi jag'ınan tu'rkiy tilles xalıqlarda bar "Alpamıs" da'stannın' variantların' ishinde Esemurat jiraw variantı en' ko'lemlisi. Bul variantın Rambergen Xojambergenov 1957-jılı Esemurat jirawdan jazıp aladı. Buni 1960-jılı

Q.Maquetov penen Q.Mambetnazarovun' tayarlawında baspadan shug'adi. Original variantı O'z IAQQ bo'liminin' qol jazba fondında saqlawı Esemurat jirawdın' variantı magnit plenkasına tolıq tu'rde jazıp alınbag'an, biraq ayırım bolimleri N.Da'wqaraev atındagı Til ha'm a'debiyat institutının' qaraqalpaq folkla-rı boliminin' muzıkanı jizow laboratoriyasının' fondında saqlawlı. Esemurat jiraw variantı O'giz jiraw ha'm Qıyas jiraw variantlarına salıstırğ'anda da ku'ta' ko'p: "redaktorlenim" menen basılığ'ın. Bir neshe qatar qosıq qatarları epizodları qısqartılğ'an.

Al, Qalğ'an Ta'n'irbergen jiraw, Karam jiraw, Arzi jiraw variantları ele jarıq kormedi. Bıylıg'ı "Alpamıs" da'stannın' 1000 jılıq yubileyin belgilew aldında biz bul da'stannın' ha'mmemizge belgili ha'z zirgi ku'nde biz xalqımızdın' en' su'yikli da'stanı esaplang'an "Alpamıs" tın' 1000 yubeleyi qarsanında qaraqalpaqsha variantlarının' tolıq nusqasın xalqımızg'a jetkiziwdin' za'ru'rılıgın aytqımız keledi.

NOT

¹ (Sbornik materialov ılya statistiki Sırdarsinskoy oblasti". t IX. Tushkent, 1901).

BİZE GELEN DERGİLER

AKADEMİK ARAŞTIRMALAR- Çaykara Cad. Nu: 20/ERZURUM • **ARIŞ**- Atatürk Kültür Merkezi, Gazi Mustafa Kemal Bulvarı Nu: 133 Maltepe/ANKARA • **ATACURT**- Kardelen mah. 353. Sokak Nu: 53 Batıkent /ANKARA • **AY IŞIĞI** - P.K. 88 İSPARTA • **AZERBAYCAN** - P.K. 165 Ulus/ANKARA • **BENGÜ**- Sezenler Sokak Nu: 4/12 Sıhıyye/ANKARA • **BİLGE**- AKM Başkanlığı GMK Bulvarı Maltepe/ANKARA • **BİLİĞ**- Taşkent Cad. 10. Sokak Nu: 30 Bahçelievler/ANKARA • **BITİĞ**- Postbus 9642 2003 LP Haarlem/The NETHERLANDS • **BALKAN ÖĞRENCİ MEKTUBU**- Mithatpaşa Cad. 44/18 Kızılay/ANKARA • **CEM** - Zafer Mah. Ahmet Yesevi Cad. Nu: 290 Yeniboana/İSTANBUL • **DOĞU TÜRKİSTAN** - 58. Bulvar Cad. Nu: 130/1 34760 Zeytinburnu/İSTANBUL • **DOĞU TÜRKİSTAN'IN SESİ**- Millet Cad. Küçüksaray Apt. 26/3 Aksaray/İSTANBUL • **DOST DOST** - Hatay Sokak 9/19 Kızılay/ANKARA • **EDESSA** - Halk Eğitim Yarı 2. Sokak Nu: 2/D Bahçelievler/ŞANLIURFA • **ERCİYES**- P.K. 218 KAYSERİ • **ERGUVAN**- Fatih mah. Bayraktar Sok. Nu: 17 SAMSUN • **FOLKLOR ARAŞTIRMALARI KURUMU BÜLTENİ**- Yeşilirmak Sok. 10/16 Sıhıyye/ANKARA • **FOLKLOR DERNEĞİNİN SESİ**- Hal İçi Nu: 37 Kağızman/KARS • **FOLKLOR/EDEBİYAT**- Hatay Sokak Kızılay/ANKARA • **GENÇ ERENLER**- P.K. 515 Yenisehir/ANKARA • **GEREDE**- Strasburg Cad. Adalet Han Nu: 18/18 Sıhıyye/ANKARA • **HACETTEPE HABER**-Hacettepe Üniversitesi Rektörlüğü-ANKARA • **HALKBİLİMİ**-ODTÜ Türk Halkbilimi Topluluğu-ANKARA • **İLESAM HABER BÜLTENİ**- İzmir Cad. 33/16 Kızılay/ANKARA • **JAS TÜRKİSTAN** - Almatı ş. 480043 Orbisat - 1. 19/19 KAZAKİSTAN • **JOURNAL OF FOLKLORE RESEARCH** - Indiana University Folklore Institute - Bloomington - Indiana/ABD • **KARADENİZ TEKNİK**- Bayındır 2. Sokak 59/7 Kızılay/ANKARA • **KARDAŞ EDEBİYATLAR**- P.K. 51. Ege Üniversitesi Bornova/İZMİR • **KEBİKEÇ**- Karanfil Sokak Birlik İş Merkezi 5/2 Kızılay/ANKARA • **KIBRISLI**- 44 Mecidiye Sokak Lefkoşa/KKTC • **KIRIM**- P.K. 162 Yenisehir/ANKARA • **ÖNCÜ EDEBİYAT**- P.K. 352 KAYSERİ • **SESLER-NİP** "Neva Makedonya" Birlik Redaksiyonu Mite Hacivasilev-Yasmin bb 91000 Üsküp/MAKEDONYA • **SİVAS ALTINCI ŞEHİR** - Libya Car. Nu: 19 Kolej/ANKARA • **SİZE**- Klodfarer Cad. Servet Han 41, Kat: 3/33 Çemberlitaş/İSTANBUL • **SON DUVAR**- Olgunlar Sokak Nu: 36/13 06640 Bakanlıklar/ANKARA • **SOYDAŞ**- Necatibey Cad. 25/13 Kızılay/ANKARA • **ŞAFAK**- Korai 20 60100 Komotini/GREECE • **TÜRK DİLİ**- Türk Dil Kurumu Atatürk Bulvarı 217 Kavaklıdere/ANKARA • **TÜRK DÜNYASI İNCELEMELERİ DERGİSİ**- E.Ü. Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Müdürlüğü Bornova/İZMİR • **TÜRK YURDU**- P.K. 429 Kızılay/ANKARA • **TÜRKEVİ**- Postbus 58070-1040 HB Amsterdam/HOLLANDA • **TÜRKÜN SESİ**- Postboks 34 Gronland 0135 Oslo/NORWAY • **UZBEK TİLİ VE EDEBİYATI** - Özbekistan Fenler Akademjisi Alişir Nevayî Namındaki Edebiyat İnstitutu Tilşunashık İnstitutı Taşkent/ÖZBEKİSTAN • **TÜRK LÜK BİLGİSİ**- Kıbrıs Cad. 32/5 06600 Kurtuluş/ANKARA • **TÜRK LÜK BİLİMİ ARAŞTIRMALARI**- Süheyla Seçkin, Sait Paşa Cad. Postluoğlu Apt. Daire:3 SİVAS • **YENİŞEHİR SANAT**- Yenişehir Belediyesi ERZURUM • **YESEVİ** - P.K. 30 34490 Beyazıt/İSTANBUL • **VARLIK**- Hıyabani Filistinî Şimalî, 151 Dr. Cevat Heyet Tehran/İRAN